

**МІНІСТЕРСТВО ВНУТРІШНІХ СПРАВ УКРАЇНИ
ХАРКІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ВНУТРІШНІХ СПРАВ
КРЕМЕНЧУЦЬКИЙ ЛЬОТНИЙ КОЛЕДЖ**

Циклова комісія філологічних дисциплін

ТЕКСТ ЛЕКЦІЇ

навчальної дисципліни
«Засади усного професійного мовлення (риторика)»
вибіркових компонент
освітньо-професійної програми
першого (бакалаврського) рівня вищої освіти
Електромеханіка

за темою - Види публічного мовлення

ЗАТВЕРДЖЕНО

Науково-методичною радою
Харківського національного
університету внутрішніх справ
Протокол від 30.08.2022 № 8

СХВАЛЕНО

Методичною радою Кременчуцького
льотного коледжу Харківського
національного університету
внутрішніх справ
Протокол від 22.08.2022 № 1

ПОГОДЖЕНО

Секцією науково-методичної ради
ХНУВС з гуманітарних та соціально-
економічних дисциплін
Протокол від 29.08.2022 № 8

Розглянуто на засіданні циклової комісії філологічних дисциплін, протокол від
15.08.2022 № 1

Розробник: викладач циклової комісії філологічних дисциплін,
спеціаліст першої категорії Сіора В.В.

Рецензенти:

1. Викладач циклової комісії соціально-гуманітарних дисциплін та фізичної підготовки Кременчуцького льотного коледжу ХНУВС, кандидат педагогічних наук, спеціаліст вищої категорії, викладач-методист Кірюхіна М.В.
2. Методист, кандидат філологічних наук, доцент, доцент кафедри педагогіки та психології дошкільної освіти та гуманітарних дисциплін Кременчуцького педагогічного коледжу імені А. С. Макаренка Кулікова Т. В.

План лекції

1. Поняття риторики. Призначення риторики та її роль у суспільному житті.
2. Основні розділи класичної риторики.
3. Жанри публічних виступів. Алгоритм підготовки виступу.
4. Видатні оратори-технарі.
5. Розвиток української риторики. Шляхи й джерела українського красномовства.
6. Мовленнєвий етикет в українському золотослові

Рекомендована література:

Основна

1. Абрамович С.Д., Чікарькова М.Ю. Риторика. / Абрамович С.Д., Чікарькова М.Ю. – Львів, 2001 – 240 с.
2. Ділове спілкування: усна і писемна форми : навч. посіб. / О. О. Тележкіна, Н.О. Лисенко, О. О. Кушнір, О. О. Литвиненко, Н. В. Піддубна. – Х. : Смугаста типографія, 2015. – 384 с. – Режим доступу: https://pidru4niki.com/84441/dokumentoznavstvo/dilove_spilkuvannya_usna_i_pisemna_formi
3. Єлісєєв Ю. П. Ораторське мистецтво: постановка голосу й мовлення : навч. посіб. /Юрій Єлісєєв ; за ред. В. В. Різуна. – К. : Атіка, 2008. –204 с.
4. Колотілова Н.А. Риторика. Навч. посібник. — К.: Центр учбової літератури, 2007. — 232 с. — Режим доступу: <https://pidru4niki.com/1584072023290/ritorika/ritorika>
5. Мацько Л.І. Риторика: Навч. посіб. / Л.І. Мацько, О.М. Сидоренко, О.М. Мацько. — К.:Вища шк., 2003. — 311 с. — Режим доступу: <http://www.twirpx.com/file/30201/>

Додаткова

6. Абрамович С. Д., Чікарькова М. Ю. Мовленнєва комунікація / С.Д. Абрамович, М. Ю. Чікарькова. – К : Центр навчальної літератури, 2004. – 472 с.
7. Александров Д. Н. Риторика : навч. посіб./Д. Н. Александров. – М. : ЮНИТИ-ДАНА., 1999. – С. 7 – 29.
8. Голуб Н. Б. Риторика у вищій школі : монографія / Ніна Борисівна Голуб. – Черкаси : Брама-Україна, 2008. – 400 с.

Текст лекції

1. Поняття риторики. Призначення риторики та її роль у суспільному житті

Давньогрецький мудрець Сократ сформулював чотири питання, які допомагають оратору бути успішним, тобто вдало виступати з промовами,

переконливо відповідати опонентам, доводити власні думки. Ось ці чотири питання:

Що було зроблено так?

Що не було зроблено так?

Що було зроблено не так?

Що не було зроблено не так?

У кожному випадку промовець по-різному може відповісти на ці запитання. Що ж треба знати, щоб навчитися аналізувати власне мовлення, щоб навчитися відповідати на Сократові питання? Багато відповідей нам дає давня й водночас вічно молода наука риторики.

Риторика – наука красномовства. Як ораторське мистецтво виникла в Елладі, звідки поширилася на Стародавній Рим та новочасну Європу. У братських школах барокової доби риторики була обов'язковою дисципліною. До її складу входила поетика, як обов'язковий навчальний предмет «Семи великих мистецтв».

Головним, центральним поняттям риторики є оратор (від гр. – говорити) – людина, яка виголошує промову. Люди, до яких звернена його промова, складають аудиторію (від лат. – слухати).

Сам термін «**риторики**» пройшов значний шлях розвитку. Наявність великої кількості визначень риторики (ораторська майстерність, мистецтво переконання, мистецтво аргументації, алгоритм мовленнєвої поведінки, елоквенція, філософсько-дидактичне вчення про ціннісну природу мисленнєво-мовленнєвої діяльності, наука про закони управління мисленнєво-мовленнєвою діяльністю, лінгвістична наука тощо) спричинила неоднозначне уявлення про її предмет і об'єкт. Процес удосконалення змісту риторики триває від античних часів і донині. Суперечки й пошуки вчених ведуться навколо різних проблем: а) риторики – наука чи мистецтво; б) суть риторики як науки; в) характер риторики як науки (тяжіє до філософії чи лінгвістики; є окремою наукою чи галуззю однієї з наук; теоретична чи прикладна наука тощо); г) зміст риторики як навчальної дисципліни тощо.

Здебільшого словом риторики називають науку й дисципліну в навчальних закладах, а також мистецтво красномовства. Термін походить від грецького (rhetorike) – ораторське мистецтво, красномовство. Латиною поняття «красномовство» як «мистецтво говорити» позначається словом (eloquentia) – елоквенція, що означає «виголошую промову».

Риторика – це наука про ораторське мистецтво; теорія красномовства; майстерність уживання мови для передачі інформації та для інтелектуального й емоційного переконання. Риторика вивчає закони підготовки та виголошення промови з метою впливу на аудиторію та реалізації визначеної мети спілкування. Риторика – це вчення про мовлення в найширшому сенсі, про індивідуальне використання мовних традицій за різних обставин соціально-культурного життя.

Як наука й навчальна дисципліна **риторики** складається з чотирьох частин: історії, теорії, практики, техніки.

історія риторики (досліджує етапи зародження й особливості розвитку риторики в історії людства: риторичу Стародавньої Греції, Стародавнього Риму, становлення слов'янського ораторського мистецтва; виникнення основних видів і жанрів ораторського мистецтва, сучасні риторичні школи);

теоретична риторика (вивчає закони риторики: концептуальний, закон моделювання аудиторії, стратегічний, тактичний, мовленнєвий, закон ефективного (безпосереднього) спілкування, системно-аналітичний закон);

практична риторика (розглядає зміст усного публічного виступу, текст виступу, образ оратора, логічну культуру оратора, його мовленнєву культуру, композицію та стиль виступу, психологію аудиторії, взаємодію оратора й аудиторії, спілкування з аудиторією як творчий процес, полемічне мистецтво оратора тощо);

техніка риторики містить знання про тренування голосу оратора, вироблення навичок виголошення промови, умінь користуватися жестами, мімікою під час виступу, у процесі суперечки.

Особливість риторики як навчальної дисципліни полягає в тому, що оволодіння нею пов'язане не тільки із знаннями, але й з навичками. Оволодіння практикою красномовства побудоване на знаннях, уміннях і навичках, на довготривалій практиці виступів перед різними аудиторіями.

Риторика формує в людини такі вміння: усебічно аналізувати предмет дослідження; оцінювати особливості аудиторії; розробляти програму діяльності; працювати з фактами, створюючи атмосферу співтворчості зі слухачами; удосконалювати власне мовлення; установлювати контакт з аудиторією; аналізувати власні відчуття.

Усі ці вміння дуже важливі для кожної людини, а особливо для тих, хто працює в інтелектуальній сфері.

Навчання риторики, за З. Куньч, розвиває в людині такі особистісні якості, як-от: культура мислення (самостійність, самокритичність, глибина, гнучкість, оперативність, відкритість мислення, ерудицію); культура мовлення (правильність, виразність, ясність, точність, стислість, доцільність); культура поведінки (ввічливість, тактовність, толерантність, коректність, розкутість); культура спілкування (повага до співрозмовника через вивчення його інтересів, управління поведінкою аудиторії, залучення односторонців, відповідальність за своє слово); культура виконавської майстерності (виразність та доцільність жестів, міміки, правильність дикції та інтонації).

Для формування власної риторичної особистості (особистості, яка вільно володіє риторичними прийомами спілкування), треба навчитися виразно читати вголос, що передбачає інтонаційну правильність, достатню швидкість читання. Також важливим аспектом навчання мови є формування навичок читання мовчки, а також практичне засвоєння його різновидів.

Ознайомлювання з основами ораторського мистецтва спрямоване на вдосконалення умінь говорити по суті, аргументовано й переконливо викладати свої думки, уміти сперечатися, дискутувати, відстоювати свої погляди, використовуючи різні способи аргументації, вести діалог з різними співрозмовниками, дотримуючись правил мовленнєвого етикету. Ця робота має

практичне спрямування, тому слід передусім навчитися слухати й уважно ставитися до почутого або прочитаного, об'єктивно аналізувати публічне мовлення з погляду на його доцільність і ефективність, побудову та мовне оформлення; важливо вміти обговорювати різні моделі публічних висловлювань, визначати їх позитивні риси та недоліки. Навчання риторики допомагає добре сформувати культуру ведення дискусії, полеміки, диспутів, загалом правил спілкування й культури мовленнєвої поведінки.

Знання з риторики допомагають: проектувати мовленнєві ситуації, правильно будувати тему висловлювання, усвідомлювати мету ораторського виступу, виявляти свою позицію; складати план (виділяти підтеми, мікротеми), використовувати різні композиційні прийоми; висловлювати свою думку, дотримуватися вимог точності, виразності мовлення, темпу, тону, гучності, ритміки, дикції, фразових наголосів; брати активну участь у рольових іграх, діалозі (дискусійному мовленні), імпровізаціях (непідготовленому мовленні); будувати схеми логічних доведень (тексту-міркування), формулювати тези, доводити їх усно, з'ясовувати, які ланки можуть бути пропущені; писати невеликі описи, уміти обґрунтовано пояснювати використання в ньому тропів.

Вислів Цицерон Ораторами не народжуються – ораторами стають наголошує на необхідності навчатися риторики. Формування гарних якостей публічного мовлення становить предмет риторики як навчального предмета. Важко не погодитися зі словами Демокрита: ні мистецтво, ні мудрість не можуть бути досягненні, якщо їх не навчатися.

Риторика – ораторське мистецтво, теорія ораторського мистецтва; наука красномовства, наука про закони управління мисленнєво-мовленнєвою діяльністю.

Учені доводять, що новизна й актуальність риторики української мови впливає з визначення таких завдань:

1. Риторика покликана усунути прогалини в знаннях теорії мови й мовленнєвого спілкування, формувати професійно важливі комунікативні вміння, відпрацювати алгоритм мовленнєвої поведінки.

2. Як наука й мистецтво аргументації, мислення та переконання, риторика сприяє становленню особистості з чіткою життєвою позицією, фахівця зі сформованим світоглядом і цінностями.

3. Риторика розглядає питання мовного увиразнення мовлення, яке має бути не лише граматично досконалим, лексично багатим, зрозумілим, але й образним, вишуканим, здатним викликати певні емоції й почуття.

Формування умінь і навичок говоріння здійснюється під час:

- заучування невеликих текстів, віршів, загадок, прислів'їв, приказок, матеріалів для рольових ігор;
- складання відповідей на основі почутого або прочитаного тексту, усних повідомлень та відповідей на лінгвістичну тему;
- переказування почутого та прочитаного текстів різних типів, стилів і жанрів мовлення;
- складання діалогічних і монологічних висловлювань різних типів.

Основні поняття класичної риторики:

Логос – 1) слова, мова, мовлення; 2) поняття, думка, розум. Аристотель бачив Логос як науку, що має два основні закони переконання: силогізм – висновок від загального до часткового; ентимему (скорочений силогізм)– троп.

Етос (звичай, звичка, характер, норов) – моральний кодекс, основа формування риторичного ідеалу.

Пафос – (пристрасть, почуття) – це інтелектуальне, вольове, емоційне устремління мовця (оратора), яке виявляється в процесі комунікації і в його продукті – тексті.

Топос (місце) – риторичне поняття, що означає загальні місця у промові – найбільш типові мовні ситуації, їх описи; вони майже в усіх промовців однакові.

Сучасний зміст терміна «риторика».

У сучасному розумінні риторики – це вчення про мовлення в найширшому смислі, про індивідуальне використання мовних традицій за різних обставин соціально-культурного життя. Риторика – це мистецтво говорити так, щоб за допомогою аргументів, доказів, мовних і немовних засобів, сполучаючи раціональне й емоційне, досягти бажаного результату, змінити стереотипи сприйняття слова, думки та, відповідно, змінити реакцію й поведінку слухачів (за Л. Синельниковою).

Як навчальна дисципліна риторики містить чотири частини: історію, теорію, практику, техніку.

Особливості риторики як навчальної дисципліни полягають у тому, що оволодіння нею пов'язане не стільки з риторичними знаннями, а переважно з риторичними вміннями й навичками. Оволодіння практикою красномовства побудоване на знаннях, уміннях і навичках, на довготривалій практиці виступів перед різними аудиторіями.

Професійна риторика ґрунтується на загальних риторичних знаннях, оскільки основні поняття риторики стосуються будь-якої галузі людського спілкування й побудови виступів з різних тем. Однак кожна професія вимагає своєрідних якостей професійного спілкування, що відображено в тематиці, мовленнєвих жанрах дискурсів, типах, видах промов. Професійна риторика орієнтує на здобування знань про види ораторського мистецтва в професійній діяльності, стилі й жанри мовлення, оволодіння навичками культури мовлення, що забезпечують ефективне спілкування в професійному середовищі, опанування професійної лексики й своєрідних засобів впливу на аудиторію.

2. Основні розділи класичної риторики

Як наука риторики містить **п'ять розділів**, що досліджують процес створення й виголошення промови у вигляді певних етапів, або розділи класичної риторики (риторична побудова): інвенція – винайдення думок – знаходження матеріалу, визначення теми, задуму промови; диспозиція – розташування думок – визначення послідовності подачі матеріалу для реалізації поставленої мети, відбір аргументів для доведення думок; елокуція – вираження думок – відбір ефективних мовних засобів (слів, словосполучень,

речень, стилістичних фігур) для висловлення думок і реалізації запланованого, сама реалізація задуму; елоквенція як частина елокуції – використання риторичних фігур, прикрас мовлення; меморія – запам'ятовування промови: використання властивостей пам'яті для заучування змісту тексту, словесних і несловесних засобів; ораторія (акція) – виголошення промови: техніка виконавської майстерності оратора.

Зміст розділів класичної риторики:

Інвенція: Промова як дослідження; типи промов за знаковим оформленням та закріпленням. Концепція промови: предмет, тема й теза промови, її мета й завдання; аналіз аудиторії; стратегія й тактика виступу.

Диспозиція: Виклад: моделі та методи викладу; збирання матеріалу та складання плану-конспекту; розгортання теми й тези промови: топика та аргументи. Моделі впорядкування матеріалу в топосі промови: переваги та недоліки. Методи розгортання повідомлення: хронологічний та дедуктивний, індуктивний, аналогічний, стадійний, концентричний. Аргумент: поняття та види. Логічні аргументи – силогізми. Закони логіки. Аналогічна аргументація. Принципи рефлексивності, симетричності і транзитивності. Логічне й паралогічне демонстрування.

Психологічні докази оратором своєї правоти: Психологічна налаштованість аудиторії; бажання та сподівання людей; логічна та психологічна мотивація. Логічні помилки: 1) неточності у визначенні предмета й поділу понять; 2) помилки в структурі силогізму. Різновиди висновків: підсумкові висновки, типологічні висновки та апелювальні висновки.

Елокуція та елоквенція: Художньо-словесний образ і закони його створення; спеціальні засоби посилення виразності: тропи та фігури. Звуковий рівень тексту (алітерація, асонанс). Лексичний рівень тексту, стилістична цілісність промови, типові помилки. Слова з прямим значенням – «автологічна лексика». Типи помилок (просторіччя, канцеляризми, діалектизми, жаргонізми, вульгаризми, неологізми, архаїзми, варваризми, солецизми). Слова з переносним значенням – «тропи».

Порівняння та епітет. Метафора, уособлення, персоніфікація, алегорія, символ, метонімія, синекдоха, гіпербола, літота, перифраз, евфемізм, амфіболія). Синтаксична варіація (полісендитон, асиндетон, зевгма, синтаксичний паралелізм, хіазм, симплока). Стилiстичне оформлення тексту (риторичні вигуки, риторичні звертання, риторичні питання, антитеза, іронія, каламбур, парадокс, епістрофа, діафора, анафора, епіфора, анадиплосис, інверсія, обрив, апасіопеза, еліпс, паралепсис, алюзія, ремінісценція, аномінація, градація (клімакс, антиклімакс). Техніка виразного мовлення, її складники. Правильне дихання. Голос, його властивості та гігієнічні вимоги. Дикція, орфоепія (артикуляційна гімнастика для губів, вправи для язика, вправи для нижньої щелепи). Структурно-інтонаційна організація тексту як основа виразності мовлення. Інтонаційна виразність. Партитура тексту.

Акція: Зовнішній вигляд оратора. Вихід до слухачів. Погляд. Міміка та жести. Місце промови та постава (позиція) оратора. Адаптація виступу до особливостей приміщення. Робота з освітлювальними приладами. Особливості

виступу оратора перед об'єктивом відеокамери. Особливості аудіозапису промови; робота з мікрофоном. Робота з допоміжними технічними засобами.

Отже, ми починаємо вивчати риторику...

«Заговори, щоб я тебе побачив» – ці слова Сократа наголошують на важливості риторики в житті людини. Риторика, на думку відомого українського ритора Феофана Прокоповича, викладача Києво-Могилянської академії, є «царицею душ», «княгинею мистецтв». Риторика вивчає способи переконання, ефективність форми впливу (переважно мовного) на аудиторію з урахуванням її особливостей. Однак варто запам'ятати найголовніше: ніякі знання з риторики не зроблять з Вас гарного оратора, людину, яка професійно володіє словом (що має стати ознакою Вашої професії), якщо не буде щоденного тренування, роботи над собою, над власною риторичною особистістю, збирання й систематизування необхідного матеріалу (укладання власного риторичного архіву).

Вашими щоденними супутниками мають стати артикуляційні вправи, скоромовки, тренування дихання, формування постави, контролювання жестів, міміки, аналіз поведінки ораторів тощо. Працювати над собою варто щодня, а особливо під час підготовки до виступу.

3. Жанри публічних виступів. Алгоритм підготовки виступу

У професійному спілкуванні залежно від змісту, призначення, способу виголошення та обставин спілкування виділяють такі найпоширеніші **жанри публічних виступів**: доповідь, промова, лекція, виступ у дискусії.

Доповідь – це значний за обсягом документ, призначений для усного виголошення, який обов'язково містить певні висновки і пропозиції. У доповіді наявний значний фактичний матеріал (тому її тези часто пропонують слухачам заздалегідь); вона, як правило, розрахована на підготовлену аудиторію. Текст доповіді може бути предметом обговорення, зазнавати критики, доповнюватися новими положеннями тощо. Різновиди доповіді: ділова, політична, звітна, наукова.

Промова – це невеликий (до 10-15 хв.) усний виступ, що має на меті висвітлення певної інформації, вплив не тільки на розум, а й на волю й почуття слухачів. Давньоримська схема: що, для чого, у який спосіб - і зараз актуальна для промовця. Промова повинна бути логічно струнка, переконлива, емоційно насичена. Основні різновиди промов: ділова, ювілейна, святкова, агітаційна, мітингова.

Лекція – це публічний виступ, основним призначенням якого є пропаганда наукових знань. Лекція містить науково доведену й перевірену інформацію, визнану в науковому світі. Лекції різноманітні за своїм змістом і формою викладу. Залежно від слухацької аудиторії розрізняють два основні типи лекцій: популярні (розраховані на непідготовленого слухача) й академічні (розраховані на слухача, який має певний рівень знань).

Виступ у дискусії – це лаконічний (до 2-5 хв.), чітко аргументований виклад певного погляду на проблему. Виступ найчастіше не готується завчасно і є спонтанною мовною реакцією на щойно почуте на зборах, нараді, семінарі,

науковій конференції тощо. Полемічність, стислість, точність і чіткість формулювань – основні риси виступу.

Особливості публічного мовлення пов'язані насамперед з тим, що звернення до великої аудиторії створює специфічну атмосферу – атмосферу офіційності й особливої відповідальності за сказане.

Промовець повинен дотримуватися ряду вимог, зокрема пов'язаних із його поведінкою:

- природність, позбавлена штучності;
- доброзичливість, повага, теплота у ставленні до слухачів;
- зосередженість, серйозність оратора;
- глибока внутрішня переконаність;
- відповідна інтонація, міміка, жести.

Вибір способу підготовки до публічного виступу залежить від багатьох чинників: досвіду оратора, складності теми, ситуації мовлення, рівня володіння матеріалом, специфіки аудиторії тощо. Окреслимо основні етапи підготовки до виголошення публічного виступу (залежно від вищеназваних чинників підготовка може бути завершена на будь-якому етапі):

- 1) обдумування теми;
- 2) підбір матеріалів, літератури, ілюстрацій тощо, опрацювання їх (підготовка виписок — цитат із зазначенням джерела; укладання конспекту (дослівного, реферативного або комбінованого);
- 3) систематизація матеріалу;
- 4) складання плану виступу або розгорнутого плану, який містить ключові слова, цифрові дані, дати, власні назви, складні для запам'ятовування;
- 5) написання тез виступу — найважливіших положень, які мають бути обґрунтовані, доведені, проілюстровані;
- 6) написання повного тексту виступу;
- 7) коригування написаного тексту:
  - довгі речення слід замінити короткими або поділити;
  - вставити риторичні запитання, які збагатять інтонацію, пожвавлять виклад, змусять стежити за ходом думки;
  - смислові зв'язки між частинами промови треба виразити словами: по-перше..., по-друге..., з одного боку..., а з другого..., отже..., таким чином...;
  - потрібно постійно називати предмет думки;
  - слід визначити, де потрібні паузи;
  - увести в текст звертання до слухачів;
- 8) пробне читання промови вголос;
- 9) виголошення промови.

Фактори, що впливають на вибір теми публічного виступу: основні інтереси аудиторії; групові інтереси; актуальність тем; новизна тем; закладені у темі полярні думки.

4. Видатні оратори-технарі

Риторика Стародавньої Греції й Риму Стародавня Греція Мистецтво красномовства було добре відоме в Стародавньому Єгипті, Індії та Китаї. Проте

батьківщиною риторики вважають Стародавню Грецію, де вона була мистецтвом і творчістю, її величали «Царицею всіх мистецтв». Вона була вагомим складовою частиною суспільного життя.

Риторика Стародавньої Греції виникла в 5-4 ст. до н.е., склалася в систему в 3-2 ст. до н.е., спричинила розвиток римської риторики. Риторика в античні часи – центральний предмет усякої освіти – виховувала громадянина-патріота, який майстерно володів зброєю усного переконливого слова в ім'я істини, добра, краси. Античні греки поділяли риторику на три галузі: судову, політичну й урочисту.

У Стародавній Греції той, хто звертався з позовом до суду, мав виголосити звинувачувальну або захисну промову сам. Той, кого звинувачували, також повинен захищатися сам. Великої уваги надавали не лише доброві переконливих доказів, а й вмінню такі докази якнайпереконливіше подати. Отже, вигравав той, хто краще володів словом.

Верховними органами влади у античних містах-державках були Народні збори, виступаючи на яких, політики зверталися безпосередньо до народу. Щоб привернути народ (демос) на свій бік, потрібно було говорити досить переконливо. Отже, для політиків уміння говорити на публіку було чи не найголовнішим.

Також кожному громадянину доводилося часто виступати на різноманітних багатолюдних святкуваннях, дружніх зустрічах, поминках. За таких умов красномовство виявилось необхідним усім. Тож, стародавні афіняни так кохалися в красі усного слова, що їх іноді називали любителями слухати.

Софісти. Родоначальники риторики – класичні софісти (платні вчителі практичного красномовства в V ст. до н. е.). Цьому сприяла суспільна атмосфера (міста-держави з верховним органом Народним зібранням) була поштовхом для зародження риторики. Тому й з'явилися платні вчителі – софісти, що належали до Афінської школи філософів-просвітителів. Вони майстерно володіли усіма формами ораторського мовлення, законами логіки, мистецтвом полеміки, умінням впливати на аудиторію, підкреслювали силу й велич Слова. Так, Горгій у промові «Похвали із Леонтін Олені» зазначав: «Слово є великий властелин..., воно може й страху нагнати, і журбу знищити, і радість вселити, і співчуття пробудити». Протагор наголошував на важливості роботи над словом. У часи софістів риторика – справжня —цариця всіх наук». Нею займалися найосвіченіші люди того часу, наприклад давньогрецький поет, лікар, філософ Емпедокл заклав основи риторики як науки про красномовство.

Софістів брали на державну роботу: дипломати – Гіппій, Горгій, державні діячі – Продик. Софісти приділяли увагу і практиці, і теорії риторики. Мета оратора, за їх словами, – не розкриття істини, а переконливість, завдання – слабке зробити сильним. Отже, істинний оратор, за словами Горгія, повинен змогти одне й те ж саме й славити, і засуджувати.

На основі практичної риторики як різновид творчості сформувалася художня риторика. Софісти створили теорію риторики. Найвидатнішим ритором-софістом був Горгій, який, удосконаливши теорію організаторського мистецтва, першим ознайомив із нею Афіни.

Проти позицій софістів щодо відносності істини виступив **Сократ** (469 – 399 рр. до н.е.), який свої бесіди будував у формі запитань і відповідей. Для нього абсолютна істина була вищою за людські судження і трактувалася як міра всіх речей. Осуджуючи софістів за намагання силою слова переконувати слухачів у чому завгодно, він наполягав на неприпустимому брати плату за уроки красномовства, стверджуючи, що продавати мудрість – однаково, що продавати красу. Працюючи зі своїми учнями й дискутуючи з опонентами, він спочатку він робив вигляд, що нічого не знає й просив просвітити його. Потім послідовно ставив своєму співбесідникові питання доти, доки той не починав суперечити самому собі й переконувався, що нічого не розуміє. Такий метод пізніше був названий сократівською іронією. Основною метою бесід Сократ уважав виховання в молоді кращих моральних якостей, зокрема доброчинності, правдивості. Свої філософські погляди Сократ поширював серед молоді у формі усних діалогів.

Учень Сократа **Платон** (428 – 348 рр. до н.е.) не вважав софістів справжніми мудрецьм, протиставляючи їхній діяльності істинне красномовство, засноване на знанні істини. Він створив власну теорію красномовства, найціннішою ідеєю якої була ідея впливу на людську душу. Платон так визначив предмет і сутність красномовності: «Красномовність – майстер переконання; у цьому вся її сутність»).

Його думки про ораторське мистецтво блискуче розвивав **Аристотель** (384 – 322 рр. до н. е.), який створив загальну теорію красномовства. Він обстоював думку про те, що риторика має всеосяжний характер, може використовуватися у будь-якій сфері життя. Аристотель став учителем майбутнього полководця Олександра Македонського. Аристотель в Афінах заснував власну школу – ліцей. Зранку в школі викладали філософію, а після обіду – риторику.

Риторична модель Аристотеля:

- оратор;
- слово;
- аудиторія;
- зворотний зв'язок;
- ситуація спілкування.

Аристотель виділяв три способи переконання: логічний, емоційний, етичний.

Аристотель розрізняв такі **види ораторського мистецтва**:

діалектику – мистецтво сперечатися з метою встановлення істини;

еристику – мистецтво будь-що перемагати в суперечці;

софістику – намагання досягти перемоги в суперечці шляхом навмисного використання недостовірних доказів.

Сократ і Платон виступали проти положення софістів про відносність істини (діалоги Горгій, – Софіст, – Федр). Вони стверджували, що софісти – уявні мудреці, а софістика – уявна мудрість. Бо справжнє красномовство те, що ґрунтується на знанні істини, а тому підвладне тільки філософу (діалог – Федр).

Побудова промови: вступ, виклад, докази, висновки, можливі ще підтвердження, додаткове підтвердження, спростування, додаткове спростування, побічне пояснення; вплив на душу.

Аристотель, учень Платона, розвинув ці думки. Риторика Аристотеля містить три книги: Предмет риторики, Причини довіри до мовця, Сила промови.

До нас дійшло понад 60 промов **Демосфена** (384 – 322 рр. до н. е.), у яких розкривається майстерність політичної промови. Оратор досяг вершин ораторського мистецтва, подолавши серйозні фізичні вади. Усі його промови – результат тривалої праці. Він був найвідомішим ритором Давньої Греції. Сучасники зазначали, що силу його слова можна порівняти хіба що з вихором чи блискавкою. Семирічним Демосфен утратив батька. Досягнувши повноліття, він змушений був позиватися з опікунами, які підступно позбавили його спадщини.

Судові процеси спонукали юнака зацікавитися ораторським мистецтвом. Найперший невмілий виступ Демосфена в суді викликав кпини й глузування.

Щоб досягти успіхів у красномовстві, він не тільки вчився правильно будувати промову, а й долав уроджені фізичні вади (слабкість голосу, погану дикцію, переривчастість дихання, нервові пересмикування плечима). Ось як розповідає про наполегливість Демосфена грецький письменник Плутарх:

Демосфен облаштував собі під землею особливе приміщення й щоденно спускався туди відпрацьовувати сценічні прийоми та зміцнювати голос, нерідко проводячи там по два, а то й три місяця підряд, на половину поголивши голову, щоб не можливо було з'являтися на людях, навіть якщо захочеться. Шепеляву вимову він намагався виправити тим, що набравши в рот камінців, читав урочисті твори з поетичних творів, промовляв вірші або якісь інші довгі фрази під час бігу або ж підйому на високу гору.

Найвідомішими є політичні промови Демосфена, виголошені проти македонського царя Філіпа, який намагався позбавити Афіни самостійності. Як вождь антимакедонської партії, боровся проти керівника македонської партії Есхіна. Дійшло до судової справи, яка для тодішньої Греції стала визначною подією. Промови обох ораторів – Демосфена й Есхіна – яскраві зразки політичних виступів.

Стародавній Рим.

На Демосфенових промовах училися цілі покоління античних ораторів. Його промови брав за зразок один із найславніших давньоримських ораторів **Марк Туллій Цицерон** (106 – 42 рр. до н.е.), якого вважають батьком римської риторики, бо на основі багатого досвіду йому вдалося створити власну теорію красномовства.

Якщо такі філософи, як Сократ і Платон, не вважали риторику самостійною наукою, а ритори (зокрема Демосфен) обстоювали протилежне, то Цицерон запропонував компромісний варіант: риторика – це істинна наука, що є практичною й корисною систематизацією ораторського досвіду. Цицерон стверджував, що красномовство народжується з багатьох знань і вмінь. Ідеальним оратором сам Цицерон уважав людину високої культури, яка знає

історію, філософію, літературу, юриспруденцію, може володіти аудиторією, примушувати людей сміятися або плакати. Основою ораторського мистецтва Цицерон уважав глибоке знання предмета обговорення; якщо ж промова не приховує глибокого змісту, то її словесна форма лишається пустопорожньою балаканиною. Він визначав також, що ритор має бути патріотом, громадянином, який живе ідеалами держави й народу.

Найпершу промову Цицерон виголосив у 25 років, останню – на 63 році. Усього виголосив понад 100 промов, із них тексти 57 промов збереглися до нашого часу.

Марк Фабій Квінтіліан створив оригінальну систему навчання риторики, а також підготував 12 книг – Риторичні настанови. Відомими на той час римськими ораторами були також Гай Саллюстій Кріпс, Сенека Луцій Антей, Пліній Молодший.

Риторичні, або риторські, школи виникли в останні століття республіканського періоду Риму (кінець II-I ст. до н.е.). У риторичну школу приймали після граматичної, де юнаки опановували латинську й грецьку мови.

5. Розвиток української риторики. Шляхи й джерела українського красномовства

Серед засад українського красномовства виділяємо шляхи й джерела його розвитку, творчість найвідоміших ораторів і найвидатніші праці з риторики, що започаткували дослідження й навчання ораторського мистецтва багатьма поколіннями українців.

Так, українське красномовство розвивалося двома шляхами:

1) шляхом наслідування творів Іоанна Златоуста, відмежування від досвіду західних проповідників;

2) шлях – латинницький, в основі якого використовували проповіді із мистецькими якостями (тексти візантійські староруські, південнослов'янські, західноєвропейські, польські), творчість риторів-просвітителів, послідовників Петра Могили – засновника Києво-Могилянської академії.

Українська національна риторика як художня ораторська проза (XVI – XVIII ст.) розвивається в часи національного риторичного Ренесансу. Її джерелами були:

- народний золотослів;
- народна етика й естетика слова.

На формування вітчизняної риторики вплинули праці

Аристотеля, Діонісія Галікарнаського, Горація, Цицерона, Квінтіліана, анонімні – Риторика до Гереннія, – Про високе....

Українське ораторське мистецтво розвивалося на церковних кафедрах, в університетах, судах. Найбільш відомими ораторами Київської Русі були перший Київський митрополит Іларіон (XI ст.) (найвідоміша з його праць проповідь «Слово про закон і благодать» де стверджено визначну роль Київської Русі та обстоюється її право на самостійність. Проповідь пройнята винятково глибиною думки, образністю й емоційністю.) та Кирило Туровський (XI ст.) – автор багатьох піднесених величальних промов, блискучий оратор,

представник урочистого й учительського красномовства, творець величальних похвал, наприклад, «Слово в новий тиждень після Пасхи». У своїх працях ритор окреслює роль провідника, оратора.

Серед відомих вітчизняних філософів, проповідників, ораторів кінця XVI - початку XVII ст. виділяють Іоанікія Галятовського, Антонія Радивиловського, Єпіфанія Славинецького, Симона Полоцького, Стефана Яворського, Гаврила Чужинського, Феофілакта Лопатинського, Феофана Прокоповича.

Видатним українським полемістом кінця XVI – початку XVII ст. був Іван Вишенський. Наприкінці XVI ст. Вишенський упорядкував 10 своїх творів у «Книжицю», до якої, крім «Викриття диявола-миродержця», входили також «Послання князю Василю», «Порада», «Послання до всіх, хто живе в землі Польській», «Послання до втеклих від православної віри єпископів», «Ізвещеніє краткое о латинских прелестях», «Загадка філософам латинським», «Слід краткій» та «Новина»). Для творів Івана Вишенського характерними є такі риси індивідуального стилю:

- простота і ясність викладу;
- «момент присутності», що створює «імітацію діалогу»;
- емоційність, експресія, котра досягається за рахунок «допиту» опонента, внутрішньої незгоди з ним, запальності, звинувачень;
- використання біблійних мотивів, образів, міфів, притч;
- градація;
- використання анафор, епіфор, наскрізних висловів-рефренів;
- вживання яскравих неологізмів;
- риторичні оздобы полемічного письма - звертання, запитання, оклики;
- гротескно-сатиричне зображення дійсності, наявність карикатурних портретів.

У XII ст. було створено першу руську риторику (1620 р.). Припускають, що її автор – митрополит Новгородський і Великолуцький Макарій). В основу «Риторики» покладено переклад з латини підручника Пилипа Меланхтона – німецького гуманіста у стислій переробці його учня Луки Лоссія. У – Риториці наявні відхилення від оригіналу, введено уривки з глави про риторику – Сказання про сім вільних мудроців. – Риторика 1620 року складається з двох книг: – Про винайдення справ, – Про прикрашання слова і написана у формі діалогу. Ця риторика продовжувала традиції Давнього Світу і стала підґрунтям подальшого розвитку слов'янського красномовства.

До вагомих риторичних творів петровської епохи відносять такі: – Про силу риторичну Софронія Ліхуди, – Риторика Михайла Качова, – Наука проповідей, – Книга сія філософська Андрія Білобоцького, – Риторична рука Стефана Яворського.

6. Мовленнєвий етикет в українському золотослові

Дотримання правил мовленнєвого етикету

1. Бережи хліб на обід, а слово на відповідь.
2. Краще мовчати, аніж брехати.
3. Дав слово – дотримуй його.

4. Не хочеш почути дурних слів, не кажи їх сам.
5. Що маєш казати, то насамперед обміркуй.
6. Треба знати, де що казати.
7. Ласкаве слово, як день ясний.
8. Погане слово проковтни.
9. Всякому слову свій час.
10. Хліб-сіль їж, а правду ріж.

Порушення правил мовленнєвого етикету

1. Базіка – мовний каліка.
2. Ляпає язиком, як постолом.
3. Накрив мокрим рядном та й ще й помелом.
4. Говорить, наче три дні не їв.
5. Гавкає, як собака на прив'язі.
6. Заторохтіла сорока, як діжка з горохом.
7. Меле, як порожній млин.
8. Глухий слухає, як німий говорить.
9. Бесіди багато, а розуму мало.
10. На городі бузина, а в Києві дядько.

Питання для самоконтролю:

1. Що Вам відомо про риторику як науку, її виникнення, головні ознаки?
Як Ви зрозуміли завдання риторики як навчальної дисципліни?
2. Назвіть основні поняття класичної риторики.
3. У чому своєрідність розділів класичної риторики?
4. Як тлумачать сучасний зміст риторики? Ваша думка щодо цього.
5. У чому особливості професійної риторики для вашого майбутнього фаху?